

IMPACTE DEL CONCILI II DEL VATICÀ A L'ESPANYA DE FRANCO

Hilari Ragner

Jurista i historiador

Resum

En un estat oficialment confessional i catòlic, el Concili II del Vaticà va tenir un gran impacte en el nacionalcatolicisme espanyol i, molt particularment, en les relacions entre la jerarquia i molts sacerdots de la base i militants catòlics. Les autoritats espanyoles van intentar influir en les seves decisions, però sense èxit, i després del Concili dues qüestions es presentaven com a especialment conflictives per al règim franquista: reconèixer la llibertat religiosa i admetre la nova organització col·legial de l'episcopat espanyol. L'article repassa també l'especial incidència del moviment conciliar a Catalunya i el País Basc.

Paraules clau: Concili II del Vaticà, Església, Espanya, Franco, llibertat religiosa, col·legialitat, Pau VI.

IMPACTO DEL CONCILIO II DEL VATICANO EN LA ESPAÑA DE FRANCO

Resumen

En un estado oficialmente confesional y católico, el Concilio II del Vaticano tuvo un gran impacto en el nacionalcatolicismo español y, muy particularmente, en las relaciones entre la jerarquía y muchos sacerdotes de la base y militantes católicos. Las autoridades españolas intentaron influir en sus decisiones, pero sin éxito, y después del Concilio dos cuestiones se presentaban como especialmente conflictivas para el régimen franquista: reconocer la libertad religiosa y admitir la nueva organización colegial del episcopado español. El artículo repasa también la especial incidencia del movimiento conciliar en Cataluña y el País Vasco.

Palabras clave: Concilio II del Vaticano, Iglesia, España, Franco, libertad religiosa, colegialidad, Pablo VI.

IMPACT OF THE SECOND VATICAN COUNCIL IN THE SPAIN OF FRANCO

Abstract

In an officially confessional and Catholic state, the Vatican Council II had a great impact on the Spanish National Catholicism and, specially, on the relationships between the hierarchy and many priests and Catholic followers. The Spanish authorities tried to influence their decisions unsuccessfully and after de Council there were two issues that became specially awkward for Franco's regime: recognizing religious freedom and admitting the new Spanish episcopacy collegiate organisation. This article also reviews the importance of the conciliar movement in Catalunya and the Basque Country.

Keywords: Vatican Council II, church, Spain, Franco, religious freedom, collegiality, Paul VI.

IMPACT DU CONCILE VATICAN II DANS L'ESPAGNE DE FRANCO

Résumé

Dans un État officiellement confessionnel et catholique, le Concile Vatican II eut un impact majeur sur le national-catholicisme espagnol et, tout particulièrement, sur les relations entre, d'une part, la hiérarchie et, de l'autre, de nombreux prêtres de base et militants catholiques. Les autorités espagnoles tentèrent d'influencer leurs décisions, mais sans succès, deux questions s'avérant, après le Concile, extrêmement problématiques pour le régime de Franco: la reconnaissance de la liberté religieuse et l'acceptation de la nouvelle organisation collégiale de l'épiscopat espagnol. L'article passe également en revue l'incidence particulière du mouvement conciliaire en Catalogne et au Pays basque.

Mots-clés: Concile Vatican II, Église, Espagne, Franco, liberté religieuse, collégialité, Paul VI.

1. INTRODUCCIÓ

El factor religiós, que havia tingut un paper molt important en els orígens del règim de Franco, el va tenir negatiu a la darrera. Encara que la revolta militar del juliol del 1936 no es va fer pas a favor de la religió, en fracassar el cop militar a la majoria de la Península i degenerar en guerra civil va adquirir ràpidament un caràcter religiós: al bàndol republicà, per la persecució religiosa; al dels insurrectes, pel títol de croada que es van atribuir. Deia Josep Benet que els assassins de la Federació Anarquista Ibèrica (FAI) i altres extremistes van servir en safata a Franco el títol de croada, que li seria molt útil.

Fins als últims anys de la dictadura franquista, l'Església va ser un dels suports més fermes del règim i una de les seves principals referències ideològiques. Però l'ostentació que feia el règim de la seva identificació amb l'Església i el seu magisteri va ser desautoritzada quan, amb Joan XXIII i el Concili II del Vaticà, l'Església va fer un gran tomb. Franco es trobava atrapat per les seves reiterades manifestacions d'obediència incondicional a l'Església. No entenia el que estava passant. Podia dir, com el vell príncep de Metternich quan, ja retirat de la política, li va arribar la notícia de l'elecció papal del cardenal Mastai-Ferretti, que tenia fama de liberal: «Tot ho havia previst al Congrés de Viena, menys l'elecció d'un papa liberal» (de fet, Pius IX, que havia iniciat el seu pontificat amb una colla de mesures renovadores, després de la revolució del 1848, amb desesperació dels integristes espanyols, es va convertir en un dels papes més involucionistes: va ser el papa del *Syllabus*, que condemnava tots els errors moderns).

Amb això podem avançar dues característiques de l'impacte del Concili II del Vaticà a Espanya. La primera és que Espanya, malgrat el volum de la seva població oficialment catòlica i el pes de la seva tradició històrica, va tenir molt poca importància en els debats conciliaris; la segona és que, en el cas d'Espanya, cal formular serioses reserves pel que fa a l'afirmació, tan generalitzada, que el Concili II del Vaticà va ser el primer concili ecumènic que no va patir pressions dels governs. El d'Espanya les va exercir a través dels bisbes franquistes.

L'historiador Juan María Laboa va titular «Los años que vivimos peligrosamente» la seva conferència per a inaugurar el curs 2004-2005 a la Universitat Pontifícia de Comillas. Els anys del Concili i del primer postconcili van ser aparentment anys eclesialment triomfals per al nacionalcatolicisme imperant, però hi va haver molta sofrença dels qui volien ser dòcils a l'esperit i la lletra del Concili II del Vaticà, perquè s'havien d'enfrontar no sols amb les autoritats civils, sinó també sovint amb les eclesiàstiques.

L'alemany Joan Baptista Metz, una de les principals autoritats en teologia política, va dirigir la tesi d'Antonio Murcia Santos *Obreros y obispos en el franquismo* (Madrid, HOAC, 1995). Encara que coneixia prou bé les repercussions polítiques i socials que arreu del món suscitava la doctrina del Concili II del Vaticà, va quedar estupefacte en veure en l'obra de Murcia l'impacte que el Concili havia tingut en el

nacionalcatolicisme espanyol i, molt particularment, en les relacions entre la jerarquia i molts sacerdots de la base i militants catòlics. Murcia posava dos textos en el frontispici del seu llibre. El primer, d'un militant obrer, deia: «Te advierto una cosa: si no llegamos a tener fe, mi mujer y yo, de aquello, nada. Porque nosotros ya sabíamos el camino que teníamos que seguir: había una dictadura férrea, había que luchar. Había que pasar torturas, ya te digo, más de diecisiete veces en comisaría. Me rompieron el oído. Tres veces en prisión. Y luego me destierran a Tarancón [...]». Això no succeïa a cristians perseguits a l'altra banda del teló d'acer, sinó a uns militants cristians a la catoliquíssima Espanya. El segon text, totalment diferent, és d'un bisbe consiliari de moviments socials: «Había que evitar la impresión de que la jerarquía estaba dividida [...]. Había que evitar que los movimientos se convirtiesen en cajas de recluta para la militancia subversiva».

2. L'ESGLÉSIA D'ESPANYA EN COMENÇAR EL CONCILI II DEL VATICÀ

De la població que es calcula que hi havia a Espanya el 1962, 33 milions d'habitants, només es registraven com a «no catòlics» uns 95.000,¹ i dels 235.885 matrimonis que aquell any es van celebrar a Espanya, només 40 no ho van fer per l'Església, sinó que es van registrar com a «matrimonios civiles de bautizados apóstatas». Però sota aquesta aparença de sòlida unitat catòlica s'amagava una gran feblesa de la fe i la pràctica religiosa. Poc després d'acabada la Guerra Civil, el 8 d'agost de 1939, com una rèplica a la famosa frase d'Azaña «España ha dejado de ser católica», el cardenal Gomà havia escrit: «España es toda ella católica, pero lo es poco». I en la pastoral titulada *Lecciones de la guerra y deberes de la paz*, del 1940, famosa perquè Serrano Suñer la va prohibir, el cardenal Gomà va escriure: «Y, ¿por qué no indicar aquí que en la España nacional no ha habido la reacción moral y religiosa que era de esperar de la naturaleza del Movimiento y de la prueba tremenda a que nos ha sometido la justicia de Dios? Sin duda, ha habido una reacción de lo divino, más de sentimiento que de convicción, más de carácter social que de reforma interior de vida».²

A l'Estat hi havia seixanta-quatre diòcesis, agrupades en onze províncies eclesiàstiques. Els bisbes, incloent-hi alguns dimissionaris, eren setanta-vuit. Quasi tots ells —exactament, seixanta-quatre— havien estat nomenats després del 1936, per mitjà del dret de presentació exercit per Franco. Per la seva edat o malaltia, una dotzena no van estar en condicions d'assistir als actes conciliars. La mitjana d'edat era de sei-

1. *Anuario Estadístico de España. Año XXXVIII. 1963* (Madrid: Presidencia del Gobierno, Instituto Nacional de Estadística, 1963).

2. Vegeu el text íntegre d'aquesta pastoral a A. GRANADOS, *El cardenal Gomá, primado de España*, Madrid, Espasa-Calpe, 1969, p. 403.

xanta-cinc anys —i la dels ministres del Govern espanyol, de cinquanta-quatre— i dues terceres parts dels bisbes passaven dels seixanta. Els arquebisbes que integren la Junta de Metropolitans (òrgan directiu de la jerarquia espanyola abans que el Concili no instituís les conferències episcopals) eren encara més vells: el primat, Pla i Deniel, tenia vuitanta-sis anys; Pérez Platero, vuitanta, i Arriba y Castro, Delgado i Muñozerro passaven de setanta.

En conjunt, els bisbes espanyols representaven aproximadament el 5 % dels pares conciliars. Procedien majoritàriament de famílies rurals modestes, o fins i tot molt pobres. Quan van ser nomenats bisbes, eren canonges o professors del seminari, o totes dues coses. Però la seva cultura teològica era molt antiquada. S'havien format amb els residus de la decadent cultura eclesialística barroca posttridentina. Era una teologia metafísica, concebuda per a discussions escolars però incapaç d'afrontar els problemes reals de l'Església i del món contemporanis. El pare Yves Marie Congar recordava una escena del Col·legi Espanyol de Roma:

Recordo una vegada que va ser per a mi una mica penosa: era una gran discussió entre un teòleg espanyol —pel que recordo, era el pare Llamera— i Karl Rahner. Llamera —si és que era ell— podia discutir: *distinguo majorem, subdistinguo, nego minorem*, etc.; hauria pogut discutir així, crec, almenys durant dos dies i dues nits; interminable! Molt fort, però alhora molt escolàstic.³

A Espanya els estudis teològics patien un retard secular, però alhora es feia ostentació d'un orgullós aïllament —equivalent a l'*autarquia* de la política econòmica d'aleshores— per respecte als nous corrents del pensament teològic europeu. La renovació apuntava més aviat alguns seglars selectes, com Zubiri, Marías, López Aranguren o Laín Entralgo.

Les respostes dels bisbes espanyols a la consulta que Joan XXIII, després d'anunciar el Concili, va adreçar a l'episcopat mundial i a les universitats catòliques sobre què els semblava la convocatòria del Concili (primer ho va decidir i després va preguntar què els semblava) i quins temes creien que caldria tractar-hi, són pobríssimes. Alguns ni tan sols van respondre, i els qui ho van fer solien dir que el Concili hauria de proclamar més dogmes marians i també condemnar el comunisme. El cardenal primat de Tarragona, l'arquebisbe Arriba y Castro, preocupat perquè alguns dels seus sacerdots no seguien prou fidelment les seves consignes, creia que s'havia de reforçar l'autoritat episcopal, «siquidem non omnes oboediunt evangelio, id est, magisterio et mandatis tum episcoporum, tum ipsius Romani Pontificis». Una excepció interessant és la del bisbe de Gran Canària, Antonio Pildáin Zapiáin. Com tots els

3. Carta del pare Congar al pare Evangelista Vilanova del 20 de setembre de 1989, en la qual explica els seus records del Concili II del Vaticà.

sacerdots bascs procedents del modelic seminari de Vitòria, tenia una sòlida formació dogmàtica, tirant a integrista, però alhora una gran preparació per a la pastoral social. Pensem que aleshores el sindicat obrer predominant a Euskadi era el catòlic, Eusko Langileen Alkartasuna - Solidaridad de los Trabajadores Vascos (ELA). Encara que Pildáin, com veurem, va ser un dels adversaris més forts de la llibertat religiosa, els seus antecedents de catolicista social, de nacionalista basc moderat i d'antifalangista es revelen quan demana que es condemnin:

Ea videlicet quibus adversantur *liberalismus*, *totalitarismus* sive absolutus, sive mitigatus; *statismus*, principium subsidiaritatis penitus parvipendens, omniaque absorbens quae ipsi primario et per se non pertinent: *Nationalismus idolatricus* magnarum nationum, quae iura naturalia parvarum nationalitatum sive regionum criminose conculcant; *laicismus*, *communismus*; item *mammonismus*,⁴ operarii, pauperibusque quod debetur denegans, exitumque negotiorum prae omnibus quaerens, praecipue per societates ut dicunt anonymas, quarum operationibus iniustus, haud pauci catholici cooperantur.⁵

La personalitat més destacada de l'episcopat espanyol, en iniciar-se el Concili, era el cardenal Pla i Deniel, arquebisbe de Toledo i primat. En un primer moment va ser designat per a una vicepresidència, però no la va poder exercir per la seva avançada edat i perquè estava seriosament malalt i quasi sempre feia llit a la seva residència. Va morir el 1968. Encara que durant la Guerra Civil havia estat un dels grans suports de Franco (sobretot amb la seva pastoral *Las dos ciudades*, la més sòlida i contundent de totes les dels bisbes espanyols), era un polític hàbil i un defensor gelós dels drets i les immunitats de l'Església, i amb el temps va anar mostrant una independència creixent de cara al règim franquista i, especialment, la Falange. Sempre dins d'una aprovació global del règim polític imperant, reivindicava enèrgicament la llibertat d'acció, de reunió o associació i d'expressió per a les institucions i els moviments eclesials (però no per a tots els ciutadans). Quan l'arquebisbe de Madrid Morcillo va retirar les llicències sacerdotals a mossèn Torrella, que era consiliari nacional de la Joventut

4. *Mammon*, en el llenguatge jueu i als evangelis, és el déu dels diners o de la riquesa. Aquí designa el capitalisme exagerat.

5. *Acta et documenta Concilio Oecumenico Vaticano II apparando*, sèrie I, *Antepreparatoria*, vol. II, *Consilia et vota episcoporum et praelatorum*, part II, Europa, Typ. Pol. Vaticanis, MCMLX, p. 191-192: «[...] el liberalisme, el totalitarisme, tant l'absolut com el moderat, l'estatisme, que prescindeix del principi de subsidiarietat i absorbeix moltes coses que no li són pròpies; el nacionalisme idòlatric de les grans nacions, que conculca criminalment els drets naturals de les petites nacionalitats i regions; el laïcisme, el comunisme, com també el mammonisme, que nega allò que és degut als obrers i als pobres per cercar només l'èxit econòmic, principalment per mitjà de les societats anomenades anònimes, en els èxits injustos de les quals col·laboren no pocs catòlics».

Obrera Cristiana (JOC) i acabaria essent cardenal arquebisbe primat de Tarragona, Pla i Deniel li va donar llicència per a celebrar missa en el Palacio de Cruzada, un edifici i temple de Madrid que és extraterritorial i depèn de Toledo. També va protegir Rovirosa i les Germandats Obreres d'Acció Catòlica (GOAC, més conegudes per les sigles del seu nom castellà, HOAC).

En certa ocasió, Rovirosa es queixava a Pla i Deniel de l'escàndol que per a molts representava que hi hagués bisbes que eren «procuradores en Cortes» i rebien condecoracions. Pla i Deniel va respondre que ell havia cregut que no havia de renunciar a certes funcions inherents des de feia segles a la seu primada de Toledo, tant més que —deia— el futur d'Espanya quan morís Franco era incert, però no havia acceptat cap càrrec de nova creació ni cap condecoració del règim. Parlaven en castellà perquè el cardenal, quan va ser nomenat bisbe d'Àvila, va decidir no parlar mai més en català per a no perjudicar el seu accent castellà. Rovirosa va preguntar:

«¿Me permite Su Eminencia que lo repita?» La pregunta —em deia Rovirosa— era molt comprometedora, perquè si responia que sí, la faria pública en el número següent de la revista de l'HOAC, i si deia que no, de què servia? Pla i Deniel es va quedar uns moments en silenci i finalment va respondre: «Repítelo, pero no lo pregones».

A falta de Pla i Deniel, va resultar líder dels bisbes espanyols l'arquebisbe de Madrid, Casimiro Morcillo. Com a bisbe de Bilbao i després com a arquebisbe de Saragossa, s'havia mostrat força avançat en el camp del catolicisme social, i també en el de l'ecumenisme: havia autoritzat i fins prologat el llibre del monjo de Taizé Max Thurian *La mère du Seigneur*, cosa notable en el catolicisme espanyol d'aleshores. Però el seu tarannà es va endurir quan va ser promogut a la seu de Madrid, i encara més amb el Concili. Des de la vicepresidència que li va ser assignada va emprendre maniobres retardatàries poc honestes a favor de la tendència conservadora, i sembla que aquesta va ser la causa que, contra tota expectativa normal per a un arquebisbe de Madrid, Pau VI no el fes cardenal.

Sense l'alt nivell jeràrquic de Morcillo, van ser dos bisbes auxiliars els qui més es van moure per a aglutinar els bisbes franquistes en sentit anticonciliar: Laureano Castán Lacoma, auxiliar de Tarragona i més tard bisbe de Sigüenza-Guadalajara, i José Guerra Campos, nomenat auxiliar de Morcillo a Madrid el 1964 i mes tard bisbe de Conca, des d'on, en una actitud d'orgullós aïllament, es vantava de ser l'únic bisbe espanyol plenament fidel a Franco. Amb tot, Guerra Campos era un d'aquells bisbes auxiliars nomenats per Pau VI i el nunci Dadaglio per a renovar l'episcopat espanyol aprofitant que el concordat no preveia el dret de presentació per als bisbes auxiliars, pràctica contra la qual el Govern espanyol sempre va protestar perquè la considerava contrària, si no a la lletra, almenys a l'esperit del concordat. Guerra Campos havia cridat l'atenció amb una primera intervenció sobre l'ateisme que va ser considerada

oberta i valenta, quasi progressista. Amb tot, consta per diferents testimonis que quan el van felicitar per aquella intervenció va respondre: «¿Pues qué se creían ustedes? ¡Los franquistas también somos inteligentes!». ¿A partir de quin moment i per quins motius Guerra Campos va passar a tenir una actitud reaccionària? El pare Jordán Gallego, de l'orde dels predicadors i secretari del Secretariat per a la Unió de les Esglésies, em deia que el canvi es va produir quan, en morir Casimiro Morcillo, de qui era auxiliar, no el van nomenar per a succeir-lo, sinó que la Santa Seu va aprofitar l'avinentesa per a traslladar Tarancón de Toledo a Madrid i destinar honorablement a la seu primada de Toledo Don Marcelo González Martín, que a Barcelona havia suscitat un rebuig general. El pare José Martín Patino, sacerdot jesuïta, aleshores principal expert litúrgic de l'episcopat espanyol i més tard vicari general de Tarancón a Madrid, em va explicar, a propòsit de la darrerria del Concili i de la seva aplicació a Espanya, que Guerra Campos:

[...] lo anotaba todo y dirigía toda la operación [per a mirar d'unificar i disciplinar el grup espanyol en la línia conservadora]; le apoyaban sobre todo Don Marcelo González Martín y Laureano Castán Lacoma, entonces auxiliar de Tarra-gona y después obispo de Sigüenza. La posición de Guerra se endureció aún más en el posconcilio. La mayoría de los obispos eran franquistas y querían mantener en España el Estado confesional. Incluso después de la aprobación de la declaración sobre la libertad religiosa, aquellos obispos quisieron adoptar una posición colectiva cerrada y sostener que en España el Estado confesional era compatible con la declaración conciliar. [...] Guerra, y con él la mayoría del episcopado español, en alguna de las votaciones por mayoría pequeña pero por mayoría, entendían que la fe formaba un todo con la cultura y las instituciones españolas. En cambio Enrique y Tarancón decía que teníamos que dejarnos de política y hacer teología, pero no conseguía imponerse. A pesar del decreto de libertad religiosa, José Guerra publicó en 1966, como Secretario de la Conferencia Episcopal, un documento, que debe conservarse de su puño y letra en el Secretariado del Episcopado, un mes antes del referéndum de Franco sobre las leyes fundamentales, en favor del Estado confesional y diciendo que la Iglesia solo debía intervenir en problemas políticos si se daban flagrantes conculcaciones de los derechos humanos, lo cual, según aquel documento, no ocurría en España. ¡Decía esto en 1966!

En canvi, Tarancón i Elías Yanes —successors, respectivament, de Morcillo a la presidència i de Guerra a la secretaria de la Conferència Episcopal— publicaren, el gener del 1973, un altre document molt diferent, que assumia els textos conciliaris.⁶

6. «Sobre la Iglesia y la comunidad política» (23 gener 1973), a J. IRIBARREN, *Documentos colectivos del episcopado español*, Madrid, Biblioteca de Autores Cristianos, 1974, p. 520-554. Insistirem més endavant, a propòsit de la llibertat religiosa, en aquell document de Guerra Campos.

3. DEL CONCORDAT DEL 1953 A LA LLIBERTAT RELIGIOSA

El concordat signat el 25 d'agost de 1953 se situa cronològicament entre l'ingrés d'Espanya a l'Organització de les Nacions Unides per a l'Educació, la Ciència i la Cultura (UNESCO) (30 de gener) i els pactes amb els Estats Units per a la instal·lació de bases militars a Espanya (26 de setembre).

Si en la teologia en general els bisbes espanyols es trobaven fora de joc, en certs temes amb repercussions polítiques a Espanya (ecumenisme, llibertat religiosa, drets humans) la seva posició va ser terriblement dura. Continuaven aferrats a la doctrina encara oficial de l'Església de l'Estat confessional i per a ells el model perfecte de relacions entre l'Església i l'Estat era el del concordat espanyol del 1953, del qual acabava de complir-se el cinquantenari.

Deia el gran mestre en història del dret canònic Gabriel Le Bras, en la seva introducció a la monumental història del dret i de les institucions de l'Església dirigida per ell, que «hi ha separacions cordials i concordats tempestuosos». ¿Va ser cordial o va ser tempestuós el concordat entre Pius XII i Franco? Com l'hem de valorar ara, amb la perspectiva de quasi setanta anys transcorreguts, en els quals hem tingut un concili ecumènic i una transició democràtica?

L'èxit d'aquell concordat, en fer-se públic, va ser delirant, però havia nascut ferit de mort. Va ser el cant del cigne de la *tesi catòlica* de l'Estat confessional. Eloy Montero, catedràtic de dret canònic de la Universitat de Madrid, va afirmar que «es, sin duda, el más conforme a la doctrina de la Iglesia que haya podido ajustarse a través de todas las épocas de la historia». Un altre il·lustre canonista, Laureano Pérez Mier, auditor de la Rota, hi veia «una compenetración de los ordenamientos canónico y civil más cumplida y extensa que la llevada a cabo en los concordatos anteriores con cualesquiera otras naciones». Lamberto de Echevarría, degà de la Facultat de Dret Canònic de la Universitat Pontifícia de Salamanca, opinava que el concordat espanyol era «modelo desde el punto de vista del derecho público eclesiástico». I el pare Fernández Regatillo, sacerdot jesuïta, príncep dels canonistes moralistes, va afirmar solemnement:

Nosotros, después de haber recorrido los 150 convenios o concordatos celebrados entre la Santa Sede y los diversos Estados en el correr de los siglos, después de haber explicado muchos años la asinatura de Concordatos, no creemos aventurado el afirmar que éste se lleva la palma entre todos los de otras naciones y de todos los tiempos.⁷

7. Tots aquests elogis del concordat del 1953 són recollits per Alberto MARTÍN ARTAJO, «Concordato», a Quintín ALDEA VAQUERO, Tomás MARÍN MARTÍNEZ i José VIVES GATELL (dir.), *Diccionario de historia eclesiástica de España*, Madrid, CSIC, Instituto Enrique Flórez, 1972. Amb tot, reconeix que ha quedat anacrònic quan acaba dient que s'hauria de revisar per l'aplicació de la clàusula implícita *rebus sic stantibus*.

Quan Rafael Leónidas Trujillo, dictador de la República Dominicana, desitjós de concertar un concordat amb la Santa Seu, va preguntar al Vaticà quin era el millor model, li van dir que era l'espanyol i el va acceptar sense discutir.

4. LA REACCIÓ A CATALUNYA

L'entusiasme pel Concili va ser des del primer moment universal i, per a dir-ho amb un mot de moda, transversal, perquè s'hi van sumar ambients i mitjans de comunicació laics, però a Catalunya va ser extraordinari. De seguida que van començar les sessions, l'octubre del 1962, alguns sacerdots i un bon equip de laics van emprendre, de manera absolutament desinteressada, dues publicacions d'informació del Concili: una revista mensual i també un butlletí diari, *Vida del Concili*, sobretot amb notícies i comentaris del Concili que no sortien a la premsa espanyola i el qual va arribar a tenir tres mil subscriptors, sempre atents a l'interès especial que aquells podien tenir per a l'antifranquisme i per a Catalunya. Aquells sacerdots i fidels laics es reunien cada vespre després de la feina a la benemèrita llibreria i editorial catòlica La Llar del Llibre, dirigida pels entusiastes germans Fàbrega, i traduïen o resumien les principals cròniques diàries estrangeres, especialment les d'Henri Fesquet a *Le Monde*. El Casal de Montserrat publicava periòdicament *El Concili Avui*. Es multiplicaven a Barcelona les conferències de protagonistes del Concili, com el pare Congar, que no sols omplien l'auditori del Fòrum Vergés, sinó que calia habilitar les sales veïnes i posar-hi altaveus. A Barcelona els documents conciliars es van començar a editar, traduïts al català i comentats, a mesura que es promulgaven. Acabat el Concili, van publicar-se quasi simultàniament dues edicions de tots els documents del Concili II del Vaticà en català. Poc després de la mort de Joan XXIII, el 1964, es van editar en català el seu *Diari de l'ànima* i les entranyables però significatives *Floretes del Papa Joan*, d'Henri Fesquet. Les editorials Estela i Nova Terra van viure una primavera rodona amb la publicació en català de les millors obres franceses, alemanyes i italianes sobre el Concili, sempre en la línia renovadora. Sobretot franceses, perquè Catalunya, país de marca, sempre ha estat pendent de França, no sols pel que fa a la religió, sinó també pel que fa a la literatura, el pensament i l'art, i, a més, aleshores l'Església de França estava al capdavant de la renovació teològica, litúrgica i pastoral.

El 1939 havien prohibit la benemèrita Federació de Joves Cristians de Catalunya (els fejecistes), però l'escoltisme catòlic i altres moviments de joves trobaren empara en l'Església. S'acolliren als locals parroquials o d'entitats eclesiaístiques, com el Casal de Montserrat, i, sense fer propaganda directament política, inculcaven als joves uns valors de responsabilitat, esperit de servei i llibertat difícilment compatibles amb la dictadura feixista. El 1964 es va constituir a la parròquia de Sant Medir la Comissió Obrera de Barcelona. El 1965, en el cinquantenari del Congrés Litúrgic del 1915, que

havia promogut el moviment litúrgic, es va celebrar a Montserrat el II Congrés Litúrgic, que va significar la plena acceptació del català en el culte.

Algú podria dir que això era una manipulació de la religió. La gran manipulació de la religió era el nacionalcatolicisme franquista, i la línia conciliar era més aviat una despolitització. Recordem la crisi dels moviments apostòlics. Ja a França els moviments van topar amb la doctrina del «mandat» (en el sentit jurídic d'allò que algú encarrega a un subordinat). Pius XI havia configurat Acció Catòlica com la participació dels seglars en l'apostolat de l'Església, però havien de fer tot el que i només allò que la jerarquia els encomanés. A Espanya la topada va ser molt més dramàtica, i es pot dir que els moviments apostòlics encara no se n'han recuperat. La Conferència Episcopal Espanyola va destituir i desmantellar els dirigents de tots els moviments apostòlics perquè es van prendre seriosament les directives del Concili II del Vaticà. Uns bisbes que havien canonitzat la *crusada* i eren procuradors a les Corts acusaven de «temporalismo» els qui no pensaven com ells. El Concili II del Vaticà va declarar l'autonomia de les realitats temporals (*Gaudium et spes*, 36).

Alguns bisbes espanyols, preocupats pel que podia passar el dia que faltés Franco, van voler preparar una mena de democràcia cristiana a l'estil d'Andreotti, és a dir, subordinada políticament a la jerarquia, i que l'HOAC fes el paper que a Itàlia feien les *Associazioni Catoliche dei Lavoratori Italiani* (ACLI) com a base de reclutament de militants del partit demòcrata cristià. Com que Rovirosa s'hi va negar en rodó, va ser apartat de l'HOAC. El bisbe de Còrdova, Fray Albino González Menéndez-Reigada, dominic molt franquista però amb una gran sensibilitat social, coneixia i estimava la persona i l'obra de Rovirosa i li va oferir de defensar la seva causa a Roma. Rovirosa no li ho va permetre. Va dir-li: «Un fill no s'ha de defensar de la seva mare. És la mare que ha de defensar el fill».

Per no haver-se prestat al pla d'aquells bisbes espanyols, Guillem Rovirosa va ser apartat de la direcció de l'HOAC i va passar uns anys a Montserrat, on alguns el vam tractar molt. En recordo algunes anècdotes. Aleshores l'activitat intel·lectual dels monjos estava organitzada pel que en dèiem *gremis*, departaments dels diferents àmbits (Sagrada Escripura, Litúrgia, Monàstica, Història de l'Església, Teologia...). Rovirosa, amb tot el respecte per la vocació monàstica, creia que teníem alguna cosa per dir, des del nostre retir, sobre la visió cristiana de les realitats socials i va convèncer l'abat Escarré del que es va anomenar Gremi de Teologia Social.

Rovirosa era membre del Comité Organizador de las Conversaciones Católicas Internacionales de San Sebastián, que van ser un interessant fòrum de debat fins que el Govern les va prohibir. En una de les darreres convocatòries, quan al caliu del Concili començaven a multiplicar-se els catòlics antifranquistes, un bisbe espanyol (del qual Rovirosa no em va voler dir el nom, malgrat les meves reiterades peticions) feia grans elogis del règim franquista i s'escandalitzava dels catòlics que el criticaven. Recordava la doctrina de sant Pau a la Carta als Romans, 13, que tota autoritat ve de Déu i que qui resisteix a l'autoritat resisteix a Déu. En acabar, un congressista catòlic

polonès el va felicitar per la seva conferència, però li va demanar que li expliqués com l'havia d'aplicar ell, que vivia sota un règim comunista. Deia Rovirosa que aquell pobre bisbe, que no s'havia planejat cap situació més que la d'Espanya, va quedar tan desconcertat que no li sortien les paraules i balbucejava sense sentit.

5. LA DECLARACIÓ SOBRE LA LLIBERTAT RELIGIOSA

El Govern espanyol era especialment sensible al tema de la llibertat religiosa, que enderrocava els fonaments del règim confessional espanyol, per bé que alhora havia de fer concessions als governs britànic i nord-americà, que s'interessaven per la llibertat de culte dels protestants a Espanya. Va ser aquest el tema sobre el qual es va produir una identificació més plena entre la cúria vaticana, la majoria de l'episcopat espanyol i el Govern de Madrid, però així i tot l'actitud dels bisbes espanyols no va ser tan monolítica com després s'ha dit.

Ho testimonia un informe que el 2 de novembre de 1964, és a dir, pocs dies després de la crisi de l'ajornament de la votació definitiva de la declaració *Dignitatis humanae* (l'anomenada pels renovadors *setmana negra*), l'ambaixador accidental a la Santa Seu, Antonio Elías, va enviar al ministre Castiella. Elías demostra que tenia notícies directíssimes, que li devien comunicar bisbes amics, del que va succeir dins i fora de l'aula de reunions del Concili en aquells dies, encara que incorre en algun error menor. Diu que quan es va anunciar l'ajornament de la votació, es va produir un gran silenci i, immediatament —assegura, segurament exagerant, Antonio Elías—, la majoria dels pares conciliars van abandonar l'aula. Alguns, sobretot nord-americans, que eren els principals promotors de la declaració sobre la llibertat religiosa, tot seguit van començar a recollir signatures per a un escrit que demanava al papa que l'endemà mateix es votés la declaració. L'ambaixador accidental deia que «[l]a maniobra, por decirlo así, del aplazamiento de la libertad religiosa parece que surgió entre algunos miembros de la propia Curia romana, concretamente de mons. Carli [un dels involucionistes més actius], y aun de algunos cardenales. Se les unieron los italianos, algún francés conservador, poco más de una veintena de españoles, así como algunos padres conciliares de varios países». Encara que els espanyols no passaven del 5 % dels signataris, part de la premsa italiana va carregar sobre ells la responsabilitat de l'ajornament. «En cuanto a la posición de los [obispos] españoles, puedo asegurar a V.E. que sólo una minoría de ellos (poco más de veinte) se adhirió a la maniobra iniciada por algún representante de la Curia para aplazar la votación de la libertad religiosa».

Segons l'ambaixador accidental, els bisbes espanyols es van mantenir en aquesta qüestió (com en quasi totes) en una actitud passiva i es van deixar portar pel corrent

general;⁸ només uns pocs tenien un criteri ferm en un sentit o en l'altre. Els bisbes espanyols —continua dient l'informe— que veritablement van ser dirigents del moviment contra la llibertat religiosa foren els bisbes d'Orense, Ángel Temiño Sáiz, de Calahorra-Logroño, Abilio del Campo, i de Ciudad Rodrigo, Demetrio Mansilla Regoyo. Se'ls van afegir alguns bisbes més i també, però només a l'hora de signar la petició al papa, el cardenal de Santiago de Compostel·la, Quiroga Palacios, per bé que aquest va mantenir sempre una actitud «correcta i discreta», amb la qual cosa Antonio Elías suggeria que els altres bisbes espanyols no havien actuat així, com es pot veure per l'incident que tot seguit referia. Creia, en canvi, que el grup dels partidaris de la llibertat religiosa era més compacte. El formaven —assegurava— els arquebisbes de Saragossa, Pedro Cantero Cuadrado (bisbe de Huelva en començar el Concili), i d'Oviedo, Javier Lauzurica y Torralba, i els bisbes de Cadis, Tomás Gutiérrez Díaz, de Girona, Narcís Jubany (més tard arquebisbe de Barcelona i finalment cardenal), l'auxiliar de Màlaga, Emilio Benavent Escuin, l'auxiliar de València, Rafael González Moralejo (més tard bisbe de Huelva), el de Sogorb-Castelló, Josep Pont i Gol (més tard arquebisbe primat de Tarragona), el bisbe de Salamanca, Mauro Rubio Repullés, nomenat feia poc, l'auxiliar de Sevilla, José M. Cirarda Lachiondo, i els dos auxiliars de Madrid, Maximino Romero de Lema i José Guerra Campos (que ben aviat seria ferotgement conservador i franquista). Pel que fa a l'arquebisbe de Madrid, Casimiro Morcillo González, l'informe el situava «en cierto modo próximo a éstos, aunque en una posición especial».

Però «detrás de todos ellos [els espanyols partidaris de la llibertat religiosa], de manera discreta, está el cardenal de Sevilla, Bueno Monreal». A continuació referia l'incident al qual abans hem al·ludit, esdevingut al Col·legi Espanyol, a la Via di Torre Rossa, on s'hostatjaven quasi tots els bisbes espanyols. El Secretariat per la Unitat, per a accelerar els debats, havia demanat a tots els episcopats que li presentessin conjuntament les propostes d'esmenes a l'esquema sobre la llibertat religiosa. Això va ser causa que el parer de la minoria contrària a l'esquema quedés ofegat pel de la majoria de partidaris. El president de la Conferència Episcopal Espanyola, el cardenal Quiroga Palacios, va convocar una reunió d'urgència al Col·legi Espanyol, després de sopar. No hi pogueren assistir els qui residien en altres llocs (Bueno Monreal, Romero de Lema, González Moralejo i Rubio Repullés). El secretari de l'episcopat espanyol, Guerra Campos, va donar compte als presents de la petició del Secretariat per la Unitat. Cantero Cuadrado, que formava part del Secretariat, va presentar la qüestió i va proposar accedir a la petició i presentar una proposta conjunta de tots els bisbes espanyols, però va ser interpel·lat pel bisbe de Lleida, Aurelio del Pino, ultraconservador, franquista

8. Però no va ser aquesta l'actitud de la majoria dels pares del Concili? Al principi, com ja hem vist, la majoria eren tradicionals i conservadors i només una minoria eren renovadors, però en poc temps, sobretot pel carisma de Joan XXIII, la minoria renovadora va esdevenir majoria.

fanàtic i una mica desequilibrat, que el va increpar violentament. Altres bisbes se li van sumar. «La violencia de algunos de los obispos contra Monseñor Cantero hizo que algunos más abandonaran molestos y de manera ostensible la sala, entre ellos el de Astorga [aleshores ho era el futur arquebisbe de Barcelona, Marcelo González Martín] y el de Gerona [Narcís Jubany]».

La posició intransigent del pintoresc bisbe Del Pino sobre la llibertat religiosa s'il·lustra amb una anècdota de Joan XXIII. Quan aquest era encara patriarca de Venècia, va peregrinar a Santiago de Compostel·la l'any jacobeu 1954. Roncalli va explicar al pare Albareda, amic seu, que, de retorn, passant per Lleida, va anar a saludar el bisbe Del Pino, qui li va dir, entre altres coses, que patien una gran sequera deguda al fet que hi havia molts maçons i protestants.

Quan el 7 de desembre de 1965 es va aprovar la declaració *Dignitatis humanae* sobre la llibertat religiosa, alguns dels bisbes espanyols que s'hi havien oposat es van rendir noblement a l'evidència. El cardenal de Tarragona, Arriba y Castro, home de no gaire intel·ligència però molt piadós, quan en iniciar-se el Concili es va començar a parlar de la llibertat religiosa, estava convençut, d'acord amb els llibres de teologia que havia estudiat al seminari i a la universitat, que es tractava d'una heretgia i que, per tant, l'Esperit Sant no permetria que s'aprovés. Durant els debats conciliaris referia molt satisfet a altres bisbes que no feia gaire que un «obispo protestante de Cataluña» (?) havia acudit al palau episcopal i li havia demanat de ser rebut. Li va fer dir que, abans de decidir res, havia de pregar. Va estar una bona estona agenollat davant del Santíssim i després va dir al secretari: «Dígale que si viene para abjurar de sus errores, o si me quiere pedir algún favor personal que no tenga nada que ver con la religión, le recibiré con mucho gusto, pero en otro caso no le puedo recibir». El dia de la votació indicativa sobre la llibertat religiosa es va quedar estupefacte i aclapat en veure que quasi la totalitat de l'episcopat mundial aprovava el text. S'enfonsaven no sols la seva teologia i la seva noció del catolicisme, sinó també la seva idea d'Espanya. En el viatge de tornada en autobús amb altres bisbes que residien al Col·legi Espanyol, va dir a un col·lega: «Yo creo en el Espíritu Santo que asiste al Concilio, y si el Concilio aprueba la libertad religiosa la aceptaré, pero esto no quita que hoy es el día más triste de mi vida». I aquell dia no va dinar.

Un sacerdot de Barcelona que també residia al Col·legi Espanyol, mossèn Josep Bardés, em va referir que era a la capella donant gràcies després d'haver celebrat la missa (encara no hi havia concelebració) i no va poder evitar de sentir una curiosa conversa que tenien, al passadís, els cardenals Arriba y Castro i Bueno Monreal. Arriba y Castro es mostrava escandalitzat perquè li semblava que alguns bisbes espanyols joves eren una mica progressistes. Bueno Monreal, navarrès però que havia caigut molt bé a Sevilla pel seu bon humor, li va respondre:

No exageremos, Eminencia. Estos obispos jóvenes que le preocupan, en el seminario eran muy estudiosos y sacaron las mejores notas, como usted y yo. Eran

muy piadosos, como usted y yo. Después obtuvieron sus doctorados en Comillas, Salamanca o la Gregoriana de Roma con *summa cum laude*, como usted y yo. La diferencia es que ellos han continuado estudiando, y en cambio nosotros, reconozcámoslo, no hemos abierto un libro desde que terminamos la carrera.

En ple clima de preparació conciliar, el secretari de la Comissió Episcopal Espanyola sobre Ortodòxia i Moralitat, monsenyor Zacarías Vizcarra (bisbe de l'Acció Catòlica i creador de la paraula *hispanidad*, va enviar una circular a cada bisbe on els preguntava quines eren les qüestions que més preocupaven en la seva diòcesi, per tal d'elaborar un informe sobre tot Espanya. Arriba y Castro va respondre que el que més el preocupava era la moralitat de les platges públiques, les cases de prostitució i les capelles protestants.⁹

Un altre cas patètic és el del bisbe de Gran Canària Antonio Pildáin Zapiáin, el qual ja hem elogiat abans. Tenia setanta-cinc anys quan el Concili va aprovar la declaració sobre la llibertat religiosa. Com a sacerdot basc, estava vinculat al catolicisme social. El 1931, quan era sacerdot, va ser elegit diputat per la minoria basconavarresa per a les Corts Constituents de la República. Dos mesos abans d'esclatar la Guerra va ser elegit bisbe de Gran Canària, en un d'aquells nomenaments que la Santa Seu va poder fer lliurement perquè la República havia denunciat unilateralment el concordat vigent.

El marquès de Magaz, que ja havia estat ambaixador al Vaticà durant la dictadura de Primo de Rivera i que el 1936 el general Cabanellas, president de la Junta de Defensa de Burgos, va enviar a Roma com a representant seu prop de la Santa Seu, es va esforçar per a impedir que Pildáin fos consagrat bisbe i prengués possessió de la seva seu, però no ho va aconseguir perquè Pius XI tenia una simpatia especial pels catòlics bascs, encara que creia que políticament estaven equivocats, i Pildáin va ser consagrat bisbe a Roma el 14 de febrer de 1937, en una cerimònia on actuà com a bisbe co-consagrant Múgica, el prelat de Vitòria expulsat.

Magaz s'ho va haver d'empassar, va assistir a l'acte i al banquet que el va seguir i, encara, segons la tradició, va regalar al nou bisbe tots els costosos ornaments episcopals, malgrat la seva penúria econòmica, però en el seu informe deia que se n'havia venjat «dirigiendo durante todo el ágape pullas y ataques contra el regionalismo».¹⁰ Encara que socialment i també pastoralment era avançat (es va fer aplaudir al Concili per tota l'aula quan va proposar de suprimir les diferències de classe en l'administració dels sagraments i en els enterraments), teològicament Pildáin era un integrista. Quan Castiella, ministre d'Afers Estrangers, per raons de conveniència diplomàtica

9. Aquesta resposta es troba a l'Arxiu Arxidiocesà de Tarragona, Fons Arriba y Castro.

10. Informe de Magaz, «Asunto: consagración del obispo electo de Canarias», 2 de febrer de 1937, Archivo de la Embajada de España cerca de la Santa Sede.

i especialment per les pressions dels governs nord-americà i britànic, va publicar un projecte de «Reglamento para acatólicos» que obria un petit marge de tolerància al culte dels protestants, Pildáin va publicar una carta pastoral on el criticava i ordenava que al final del res del rosari s'afegís un parenostre amb la intenció que no prosperés aquell projecte. Deia:

Hablándoos con libertad os digo: El proyectado Reglamento sería gravemente nocivo para el catolicismo en España, sin ninguna compensación ventajosa para el catolicismo mundial; y habría de dar origen, entre nosotros, a una espantosa guerra civil espiritual. Sería en verdad lamentable y absurdo hablar de la unidad católica de España, una vez implantado ese lamentable Reglamento.

¡Cómo habrán de crujir en sus tumbas, el día que ese Reglamento se implante, los huesos de Balmes, de Manterola, de Monescillo, de Vázquez de Mella y de Menéndez y Pelayo, y los millares y millares de españoles que, en defensa de la unidad católica de España, y a fin de impedir la entrada en ella de los falsos cultos y falsas religiones, han venido dando su sangre a través de los siglos!

A fin de que ese día no llegue y para que nuestros esfuerzos sean eficaces, ordenamos que en todas las iglesias parroquiales de nuestra Diócesis se rece, a continuación del santo rosario de cada día, un Padrenuestro, con la intención expresa de que no llegue a implantarse en España el Reglamento para católicos, preparado por el Ministerio de Asuntos Exteriores.¹¹

El dia que es va aprovar la declaració *Dignitatis humanae* sobre la llibertat religiosa, un testimoni digne de tota confiança assegura que Pildáin plorava desconsoladament a la capella del Col·legi Espanyol: «Cuando entré en la capilla y vi a Mons. Pildáin llorando, le pregunté si le pasaba algo o estaba enfermo. Él me contestó: “Acaban de aprobar en el Concilio todo lo contrario a lo que yo siempre he predicado, escrito y enseñado en mi diócesis”». El bisbe Cirarda, aleshores auxiliar de Sevilla i futur arquebisbe de Pamplona, explica en les seves memòries:

Los obispos españoles que no teníamos coche íbamos en autobús a la basílica de San Pedro. Antonio Pildáin, persona extraordinaria, hombre de Dios, inteligente, socialmente avanzadísimo, eclesialmente conservador, era ya anciano. Le acompañé a subir al coche, nos sentamos juntos y me dijo: «Don José María, usted no se escandalizará si le digo una cosa. Yo estoy convencido de que la declaración de la libertad religiosa es un enorme error». «¿Por qué?», le dije. «Porque

11. Carta pastoral de l'11 d'abril de 1964, «El Reglamento para acatólicos preparado por el Ministerio de Asuntos Exteriores»; citada per Agustín CHIL ESTÉVEZ, *Pildáin. Un obispo para una época*, Las Palmas de Gran Canaria, Caja Insular de Ahorros de Canarias, 1988, p. 129.

la Iglesia ha enseñado siempre lo contrario. Y yo también he dado un documento en Las Palmas contra la libertad religiosa.» Se refería a la libertad religiosa que había tratado de imponer en España, en la España de entonces, con muchísimas limitaciones, el ministro Castiella [...]. Y me siguió diciendo el obispo Pildáin: «Don José María, yo he enviado una propuesta al Concilio que empieza diciendo *Utinam ruat cupula sancti Petri super nos...*, ¡Ojalá se derrumbe la cúpula de San Pedro sobre nosotros antes de que aprobemos esto!». El coche avanzaba, y continuó: «Oiga, pero si el Concilio lo aprueba, yo iré a Las Palmas, me pondré mitra y báculo con todo el juego pontifical y diré: Fieles cristianos, yo estaba equivocado, yo os enseñé lo contrario de lo que enseña el Concilio. El Concilio tiene razón». Le repliqué: «Don Antonio, no hará usted eso. Usted irá —porque la Declaración la vamos a aprobar—, y dirá: Yo os expuse la doctrina sobre la libertad religiosa considerándola desde los valores objetivos de la verdad y la Iglesia ahora se ha puesto a considerar el tema desde los valores de la persona humana y relaciones de la persona con la verdad y las relaciones de algunas personas con otras, etc.». Me cortó con palabra firme: «No, porque yo enseñé lo contrario».¹²

6. «SPAIN IS DIFFERENT»

No tots els bisbes espanyols tenien la bona fe de Pildáin. El 1965, després d'aquella votació indicativa sobre la llibertat religiosa i pocs dies abans de la seva aprovació definitiva, un grup de bisbes espanyols van enviar a Pau VI un escrit extens i apassionat en què li demanaven que intervingués amb la seva autoritat suprema per a impedir que es posés a votació aquell document (tal com va fer amb el celibat sacerdotal o la transsubstanciació eucarística). Li deien que si ells, fins al darrer moment i contra l'opinió dominant al Concili, s'havien mantingut tenaçment fidels a la tesi catòlica tradicional, era perquè la Santa Seu sempre els havia ordenat defensar-la. Afegien que, a Espanya, trencar aquella línia tradicional seria motiu d'escàndol:

Si éste [el decret *Dignitatis humanae*] prospera en el sentido en que ha sido hasta ahora orientado, al terminar las tareas conciliares los obispos españoles volveremos a nuestras sedes como desautorizados por el concilio y con la autoridad mermada ante los fieles [...]. Todo esto, Beatísimo Padre, nos duele y nos preocupa: lo decimos con sinceridad y sencillez. Pero no nos arrepentimos de haber seguido ese camino. Preferimos habernos equivocado siguiendo los senderos que nos señalaban los Papas que haber acertado por otros derroteros. Preferimos haber

12. José María CIRARDA, «Recuerdos de un padre conciliar», *Scripta Theologica*, vol. xvii, núm. 3 (setembre-desembre 1985), p. 821.

llegado a un desengaño por haber seguido la norma de sentir con la Iglesia, que a un éxito situándonos al margen de sus directrices.

Però tot i afirmar que «sabremos seguir siendo los primeros cuando se trata de amar, secundar y defender al Vicario de Cristo», no deixaven de formular una amenaça de caràcter polític tot al·ludint a la reacció negativa que podrien tenir les autoritats espanyoles:

No podemos asegurar, en cambio, con tanta firmeza que esa misma sea la reacción de todos los católicos españoles, sobre todo de algunos de los que han dedicado sus mejores esfuerzos a los asuntos públicos. Estarán más o menos acertados en sus posturas acerca de problemas siempre contingentes, pero es indudable que en momentos en que la profesión de la fe católica exigía heroísmos, no vacilaron en mantener una actitud de constante defensa de la Iglesia. Ellos saben perfectamente que la orientación del Estado en lo relacionado con las materias que ahora se discuten fue exigencia de la Santa Sede; saben también que la fidelidad a esas directrices ha costado a España incomprensiones y animosidades internacionales y daños perceptibles incluso de orden material. El habersele negado muchas ayudas económicas exteriores, precisamente en el momento en que su economía quebrantada por la guerra las necesitaba con urgencia, tuvo ésta como una de sus causas más decisivas [...].¹³ Mucho es de temer que si ven que se condena doctrinalmente por el concilio una actitud y una norma de conducta que les fue impuesta por la Iglesia, se produzcan hondos sentimientos de desconfianza y hasta acaso de resentimiento contra la Sede Apostólica, que no superarán fácilmente algunos sectores.¹⁴

Pau VI va deixar que l'assemblea conciliar decidís lliurement sobre la qüestió i, finalment, la declaració *Dignitatis humanae* va ser promulgada el 8 de desembre de 1965. Però ni així es van donar per vençuts aquells bisbes i van considerar que aquella doctrina era vàlida per a tota l'Església universal menys per a Espanya. Recordem que aquella carta d'uns bisbes espanyols franquistes al papa s'oposava a l'aprovació de la declaració sobre la llibertat religiosa fos com fos que es formulés, però com un mal menor acceptaven que el Concili la proclamés basant-se en raons oportunistes o de conveniència. És a dir: l'error (el protestantisme) no pot tenir cap dret, només té drets la veritat (el catolicisme); però per tal que la veritat catòlica fos respectada als països

13. Evidentment, si Espanya no va participar dels beneficis del Pla Marshall va ser perquè era una dictadura amiga de les dictadures de Hitler i Mussolini vençudes i perquè no s'hi respectaven els drets humans, un dels quals era la llibertat de consciència, però no pas l'únic. La situació dels protestants a Espanya no era ni de bon tros la raó principal de la marginació de l'Espanya de Franco.

14. J. IRIBARREN, *Documentos colectivos del episcopado español*, p. 224-225. Segons José Luis Martín Descalzo, aquesta carta a Pau VI va ser redactada pel cardenal Larraona.

de majoria protestant, es podria concedir una tolerància *de facto* a l'error protestant als països de majoria i tradició catòliques. Però el document conciliar proclamava la llibertat religiosa no com un mal menor, per raons d'oportunisme o de conveniència, sinó com un bé en si mateixa, per la profunda raó teològica que l'acte de fe només pot sortir d'una consciència lliure. Això és el que aquells bisbes integristes no acceptaven, i fins després de promulgada la declaració conciliar pretenien que podia ser vàlida per a altres països, però no per a Espanya.

Aquesta excepcionalitat hispànica va ser defensada solemnement en un altre tema, potser el que tenia més repercussió directament política: el document sobre l'Església en el món, que primer en van dir «Esquema 13» i finalment va ser la constitució *Gaudium et spes*, que comportava una condemna del règim franquista. Un cop acabat el Concili, es va constituir a Espanya, com en altres països, la Conferència Episcopal nacional. Guerra Campos, que ja havia consumat el seu tomb cap a la dreta, va ser-ne el primer secretari i, excedint-se en les seves atribucions, en nom de la Comissió Permanent va redactar i publicar el 29 de juny de 1966 un extens document titulat *La Iglesia y el orden temporal a la luz del Concilio*. Després d'una llarga introducció que resumia, una mica tendenciosament, la doctrina conciliar sobre les realitats polítiques, a l'última part s'ocupava de l'aplicació d'aquells principis a l'Estat espanyol¹⁵ i, amb unes citacions del document conciliar fora del seu context, volia justificar el règim franquista, n'eludia tota crítica i rebutjava la desconfessionalització de l'Estat:

La sociedad española vive hace algún tiempo un proceso continuado de transformaciones y de maduración interior [...]. Supuesta la voluntad operante de acercar las formas institucionales vigentes lo más que sea posible a dicho ideal, la Iglesia no tiene por qué emitir ningún juicio sobre la estructura de las mismas. Valorar sus ventajas e inconvenientes actuales, determinar las correcciones o desarrollos que pudieran recibir, trazar las líneas que debieran prevalecer en su futuro, entra en el campo de las apreciaciones prudentiales, corresponde a la técnica, cada día más complicada, del gobernar y a la prudencia y experiencia de gobernantes y gobernados. No es materia en la que deban dictaminar los pastores de la Iglesia [...]. Además de las orientaciones y recomendaciones ya expresadas, la Iglesia tendría que dar su juicio moral sobre las instituciones político-sociales sólo en el caso de que, por la índole misma de su estructura o por el modo general de su actuación, lo exigiesen manifiestamente los derechos fundamentales de la persona y de la familia, o la salvación de las almas, es decir, la necesidad de salvaguardar (*Apostolicam actuositatem*, núm. 24).

15. *La Iglesia y el orden temporal a la luz del Concilio*, ap. 7, «Las instituciones españolas y el juicio de la Iglesia».

No creemos que éste sea el caso de España. Pensando en el futuro, los dos motivos de orden moral y sobrenatural que acabamos de citar nos obligarían a rechazar de antemano, bien un sistema de arbitrariedad opresora [cf. *Gaudium et spes*, núm. 75], bien un sistema fundado en el ateísmo o en el agnosticismo religioso, en contra de la profesión de fe de la mayoría de los españoles. Es nuestro deber amonestar a todos los fieles para que de ninguna manera, ni con ningún pretexto, contribuyan a fortalecer las condiciones que pudieran facilitar la implantación de tal sistema. Les recordamos las palabras del Concilio: «Hay que rechazar la infausta doctrina que pretende edificar la sociedad prescindiendo en absoluto de la religión, y que ataca y destruye la libertad religiosa de los ciudadanos» (*Gaudium et spes*, núm. 36).

Els que s'havien entusiasmat amb la doctrina del Concili es van indignar davant d'aquest intent de tergiversar-la i així anticipar-se a tota crítica dels catòlics contra el règim. Guerra Campos havia invocat l'article 22.7 dels Estatuts de la Conferència Episcopal, que deia: «Son atribuciones de la Permanente [...] hacer declaraciones sobre temas de urgencia, sobre los cuales informará previamente la Santa Sede». Guerra Campos va publicar el seu document, com hem dit, el 29 de juny de 1966, i el 10 de juliol s'havia de reunir l'assemblea plenària. Un grup de bisbes, amb la intenció d'invalidar aquell document, van preguntar al Consell de Presidència de la Conferència Episcopal si hi havia una urgència que justificués la publicació d'un escrit tan extens, d'elaboració lenta i de transcendència nacional, si deu dies més tard es podia haver sotmès a l'aprovació del ple de la Conferència. El fet havia arribat a coneixement d'una certa premsa, i el president de la Conferència, el cardenal de Santiago Quiroga Palacios, volgué evitar que semblés que l'episcopat estava dividit i va demanar als bisbes que, en votació secreta, s'adherissin a la declaració de la Comissió Permanent, tot precisant que aquesta adhesió no volia dir que estiguessin d'acord amb el document i que podien tenir reserves sobre certs punts. Per majoria, l'assemblea plenària es va adherir al document.

7. LA COL·LEGIALITAT

Un altre tema que per les seves implicacions polítiques preocupava el Govern de Madrid, i els bisbes que més simpatitzaven amb ell, era el de la col·legialitat episcopal. Tot i que no significava pas que l'Església es convertís en una democràcia parlamentària representativa, certament no afavoria el règim imperant a Espanya. Uns quants bisbes auxiliars joves van exercir un paper important en defensa de posicions avançades. El cardenal Jubany va referir al pare Evangelista Vilanova que, com que era bisbe auxiliar de Barcelona, tenia assignat un torn per a parlar a favor del diaconat permanent, però va rebre la visita de González Moralejo, que aleshores era auxiliar

de València i després va ser bisbe de Huelva, i li va dir que s'oblidés del diaconat, que era una qüestió secundària, i aprofités el torn per a defensar la col·legialitat, que era molt més important i havia d'influir en la reforma del govern de l'Església. Jubany es va deixar convèncer i va llegir un text, preparat pel jesuïta Alfaro, a favor de la col·legialitat. Jubany va començar la seva intervenció dient que parlava en nom d'onze bisbes espanyols. Aquell migdia, de retorn en autobús al Col·legi Espanyol, Jubany va sentir que un bisbe conservador deia, indignat: «¡Ya quisiera yo saber los nombres de estos once traidores!».¹⁶ Efectivament, consta per altres conductes¹⁷ que els bisbes espanyols simpatitzants amb la línia renovadora eren exactament onze de setanta-vuit. Cal dir que la situació de l'Església italiana era encara pitjor: segons el diari inèdit del Concili del cardenal Döpfner, que el professor Wittstadt ha estudiat, a principis del Concili II del Vaticà Döpfner va preguntar a Montini, aleshores arquebisbe de Milà, amb quants bisbes italians, que en total eren més de tres-cents, creia que podrien comptar per a tirar endavant el projecte de renovació conciliar, i Montini li va respondre que amb prou feines una vintena, és a dir, una proporció encara pitjor que l'espanyola.¹⁸

8. LA DIPLOMÀCIA FRANQUISTA

Quan Joan XXIII va ser elegit, era ministre d'Afers Exteriors Fernando María Castiella y Maíz. Abans, mentre era ambaixador al Vaticà, havia aconseguit arribar al concordat del 1953. Probablement per aquest èxit, Franco, en el canvi de govern del 25 de febrer de 1957, el va nomenar ministre d'Afers Estrangers, en substitució d'Alberto Martín Artajo. Es va mantenir en aquest càrrec en els governs del 10 de juliol de 1962 i del 7 de juliol de 1965, és a dir, durant tot el temps del Concili II del Vaticà. El 29 d'octubre de 1969 va succeir-lo Gregorio López Bravo. Els antics estudiants que residien al Col·legi Espanyol de Roma expliquen divertits les visites que Castiella els feia i els discursos que els adreçava, com si fos un cardenal o un pare de l'Església. Per raó del seu càrrec d'ambaixador i també per les seves conviccions religioses personals, Castiella va seguir amb tot l'interès el curs dels debats conciliaris. Va tenir durant els anys del Concili dos ambaixadors al Vaticà que el van succeir al Palazzo Spagna. El primer va ser Francisco Gómez de Llano, que havia presentat les cartes credencials un any abans de l'elecció de Joan XXIII, el 25 de juny de 1957. Era una persona més

16. Entrevista del pare Evangelista Vilanova amb el cardenal Jubany, arquebisbe emèrit de Barcelona, el 1959.

17. Confidència del bisbe de Huelva González Moralejo, aleshores bisbe auxiliar de València.

18. Comunicació del professor Klaus Wittstadt en el simposi sobre les fonts del Concili II del Vaticà celebrat a Lovaina l'octubre del 1989.

aviat moderada i no gaire perspicaç. Tres anys després de l'anunci del Concili, quan ja només en faltava mig per a la inauguració, desorientat segurament pels prelatats espanyols amb els quals tenia més relació, encara no s'havia adonat de la transcendència de l'esdeveniment. Gómez de Llano afirma:

Arriesgándonos a un pronóstico sobre los fines del Concilio, se puede afirmar que a pesar de las recientes pruebas de «mera cortesía» que ha tenido el Vaticano con Kruscev, el Concilio será muy duro para el Comunismo, así como para el materialismo en todas sus formas, bien sean éstas de esencia marxista o, como sucede en América, impregnado de un espíritu de dominación [...]. Otro pronóstico que puede hacerse es que el Concilio se esforzará por conseguir, bien directamente o por otros medios, de [sic] limitar la influencia italiana en el gobierno de la Iglesia.¹⁹

Gómez de Llano informava al principi Castiella que el personatge clau del Concili seria el cardenal Larraona, prefecte de la Congregació de Ritus (dita després del Culte), per la seva sòlida preparació com a canonista. Aviat es va desenganyar. El pare Anselm Albareda, benedictí de Montserrat i antic prefecte de la Biblioteca Vaticana, havia sentit dir al cardenal Larraona durant el període preparatori que si participaven en el Concili bisbes dels països de l'Est, tindrien comunistes infiltrats a les sessions conciliars.²⁰ Deia també que amb el Concili s'havia de fer com quan plou: obrir el paraigua i esperar que escampi.

El segon ambaixador espanyol a la Santa Seu durant el Concili va ser José María Doussinague y Teixidor. Segons la documentació del Ministeri d'Afers Estrangers que he pogut veure, Doussinague apareix com un doctrinari fanàtic, quasi un visionari delirant. Amic personal de l'omnipotent cunyat de Franco, Ramón Serrano Suñer, i ben considerat pel mateix *Caudillo*, va encapçalar un equip de diplomàtics que des del Ministeri d'Afers Estrangers van elaborar un pla grandios que pretenia posar Espanya al capdavant d'un nou ordre internacional, suposadament basat en les idees que Pius XII havia exposat en el seu missatge de Nadal del 1939 com a condicions per a una pau estable.²¹ Després de l'atemptat de Begoña, en el qual uns falangistes van fer esclatar una bomba que el general Varela, monàrquic carlista i aleshores ministre

19. Carta de Gómez de Llano a Castiella, 21 de març de 1962, Archivo del Ministerio de Asuntos Exteriores, ref. R/7190, núm. 2.

20. Diari personal del pare Alexandre Olivar, monjo de Montserrat, aleshores secretari particular del cardenal Albareda.

21. En realitat, el missatge de Pius XII havia suscitat inquietud a Madrid. L'ambaixador Yanguas Messía, en una audiència amb el secretari d'Estat, el cardenal Maglione, va exigir explicacions de les paraules del papa sobre el respecte a les minories nacionals, perquè donarien argument a les reivindicacions de bascs i catalans.

de l'Exèrcit, va considerar un atemptat contra la seva persona, Serrano Suñer va ser reemplaçat en el Ministeri d'Afers Estrangers pel general comte de Jordana, que va retenir Doussinague com a col·laborador de confiança. Com a tal, Doussinague va acabar de preparar un pla que, pel seu nom, es va anomenar «Plan D». Espanya, el país més catòlic del món, encapçalaria una concertació amb altres països catòlics, i per descomptat amb tota l'Amèrica espanyola, per a crear un nou ordre internacional basat en aquell discurs de Nadal de Pius XII, i així Espanya tornaria a ser una gran potència internacional. Però ni la Santa Seu ni cap estat es van prendre seriosament aquell pla demencial.²² Podem imaginar-nos fàcilment la decepció de Doussinague, autor principal d'aquell projecte basat en la creença que Espanya era el primer país catòlic del món i que Déu li havia confiat una missió providencial en l'Església i en l'ordre internacional, quan va comprovar que l'Església espanyola, que a Trento havia tingut un gran paper, en aquell moment era insignificant.

Però no només Doussinague va experimentar aquell desengany. Albert Bonet, sacerdot català fundador de la Federació de Joves Cristians de Catalunya (fejocistes), nomenat perit conciliar, anotava en el seu diari íntim que en una recepció diplomàtica havia sentit que els tres agregats militars (de terra, mar i aire) de l'ambaixada d'Espanya prop de la República Italiana comentaven molt negativament el curs dels debats conciliaris, inquietants per al règim franquista. Un d'ells va arribar a dir: «Tendremos que repetir el saco de Roma».²³

9. CATALANS I BASCS AL CONCILI: «EL INCENDIO QUE SE VE VENIR»

Quan s'estava acabant el Concili, un grup clandestí de catòlics catalans va preparar i distribuir a tots els bisbes, perits i auditors del Concili, un manifest contra el règim de Franco, on es denunciaven el seu caràcter dictatorial i l'opressió a què sotmetia bascs i catalans. El sacerdot periodista José Luis Martín Descalzo, el més famós dels cronistes del Concili en llengua espanyola, en una entrevista que em va concedir el 12 de novembre de 1999 a casa seva, quan ja estava amb diàlisi diària i a punt de morir, em va donar sobre aquest incident informacions interessants que miraré de resumir. El manifest dels catalans «sentó fatal» als bisbes espanyols, sobretot a Morcillo i a Cantero Cuadrado. Van redactar una rèplica molt dura i la van lliurar al director de

22. Vegeu José M. DOUSSINAGUE, *España tenía razón (1939-1945)*, Madrid, Espasa-Calpe, 1950; Antonio MARQUINA BARRIO, *La diplomacia vaticana y la España de Franco (1936-1939)*, Madrid, CSIC, 1983, p. 315-330, «El plan D».

23. Del diari del Concili del Dr. Albert Bonet i Marrugat, conservat a l'Arxiu d'Història Eclesiàstica Contemporània del seu nebot, el sacerdot Joan Bonet i Baltà.

l'Oficina Espanyola de Premsa del Concili, el sacerdot Jesús Iribarren, que era també el director de la revista *Ecclesia*. Iribarren es va almar i va convocar els seus dos col·laboradors principals del Centre d'Informació, els sacerdots Antonio Montero i Martín Descalzo, que van coincidir amb ell que aquella rèplica no s'havia de publicar. Per a trobar suport van anar tots tres a veure el cardenal Pla i Deniel, vicepresident del Concili però que, ancià i malalt, no hi podia assistir i feia llit a la seva residència. Conservava encara el geni de sempre i es va oposar a la publicació del document de Morcillo i Cantero Cuadrado «por dos razones. Primero porque el manifiesto de los catalanes es un anónimo, y un anónimo no se contesta nunca. Segundo, porque dicen que hablan en nombre de todo el episcopado español. ¡Soy el primado y no me han dicho nada!». El ministre d'Informació i Turisme, Manuel Fraga, que precisament havia promogut i finançava l'Oficina d'Informació Espanyola del Concili amb la intenció de controlar l'opinió pública sobre el Concili a Espanya, s'ho va prendre molt malament i, segons Martín Descalzo, per això va fer que Iribarren fos destituït de la direcció de la revista *Ecclesia*.

Més ressonància encara que el manifest dels catalans va tenir, poc després, un altre manifest signat per més de tres-cents sacerdots bascs, entre els quals hi havia alguns bisbes bascs de missions. L'ambaixador Doussinague va reaccionar enèrgicament. Va dedicar a l'afer diversos informes. En el del 3 d'octubre de 1963 explicava a Castiella que estava en contacte amb l'episcopat espanyol per tal que donés suport a les gestions que ell emprendria prop de la Secretaria d'Estat. Assegurava que, dels tres-cents trenta-nou signataris del document, molts ja se n'havien penedit. Convindria espantar els restants, cosa a la qual contribuirien les amenaces de penes canòniques que alguns bisbes ja havien anunciat, de manera que es reduís el nombre dels recalcitrants, per tal de poder-los castigar amb menys rebombori:

En vista de ello he solicitado —siempre basándome en mis conversaciones con varios prelados españoles— que se mande inmediatamente un sacerdote visitador con facultades especiales de la Santa Sede para imponer sanciones. Su finalidad tiene que ser ante todo desmontar el tinglado levantado por los sacerdotes separatistas desde hace años favoreciendo a los suyos y tratando de relegar a los españoles. Hay que limpiar los seminarios de las tres provincias vascas, todos ellos más o menos inficionados. Y hay que restablecer plenamente la autoridad del ordinario hoy desconocida, soslayada con distingos y burlada con argucias; de tal manera que los prelados de estas diócesis tienen la impresión de que ni siquiera la suspensión sería acatada, pues los afectados por ella consultarían a un canonista y se formarían una conciencia tranquilizadora sobre la base de que no están obligados a acatar la decisión.

El sacerdote visitador debe ir impregnado del más profundo sentido de prudencia y moderación, castigando sólo los casos más graves en que sea de estricta e ineludible justicia. Opinan los obispos a que nos referimos que bastan unos

pocos, muy pocos casos, para que todo entre en orden y no vuelva a pasar nada en lo porvenir. En efecto, el visitador tendrá en su mano el arma decisiva, a la que tienen verdadero miedo los separatistas vascos, pues éste es un movimiento puramente sentimental y no lógico. Esa arma es la de hacerlos salir del país vasco e incardinarlos en una diócesis lejana, cosa que sólo puede hacer la Santa Sede y en su nombre el visitador. Todos opinan que esta pena, considerada por los interesados como dolorosísima, si se aplica a los instigadores de culpabilidad evidente, saneará la situación de manera definitiva [...]. Por otra parte, siendo muy contadas las sanciones, se evitará el escándalo internacional, se quitará importancia al caso presente y, en suma, se apagará en ciernes el incendio que se ve venir.²⁴

Davant del tomb que l'Església havia emprès a partir del Concili II del Vaticà i atesa la submissió, fins i tot institucional, que el règim franquista prestava al magisteri de l'Església, Franco va encarregar a Antonio Garrigues y Díaz-Cañabate, que havia estat ambaixador al Vaticà, que preparés una revisió dels *Principios Fundamentales del Movimiento* de manera que s'adaptessin a la doctrina conciliar. La tasca encomanada era molt difícil perquè en realitat no hi havia manera de conciliar-los. Quan Franco va rebre Garrigues en audiència, a bord del iot *Azor*, Garrigues li va preguntar què considerava essencial dins del Movimiento. Franco va dir: «¿Quiere usted saber cuál es para mí la esencia del Movimiento?». Garrigues va respondre (o diu ara que va respondre): «Si algo quisiera saber en esta vida, es precisamente cuál es para Su Excelencia la esencia del Movimiento». Franco va contestar: «Para mí el Movimiento es como la claqué. En un espectáculo teatral o musical ha de haber algunos que arrancuen a aplaudir, para que todo el público les siga. Esto es lo que hace el Movimiento dentro del régimen con el pueblo español».²⁵ Era tant com dir-li que podia incorporar tranquil·lament tot el que calgués de la doctrina conciliar, perquè el règim no es basava en uns principis ètics o de filosofia política i, per tant, es podia adaptar a qualsevol ideologia i situació, i ho va fer moltes vegades al llarg de la seva vida. És el que Paul Preston ha descrit com «les mil màscares de Franco».

El franquisme era només l'adhesió incondicional i perpètua a la persona de Franco.

24. Carta de Doussinaque a Castiella, 3 d'octubre de 1963; Archivo del Ministerio de Asuntos Exteriores, ref. R/7190, núm. 2.

25. Antonio Garrigues y Díaz Cañabate, testimoniatge en el simposi «Pablo VI y España», organitzat per l'Istituto Paolo VI de Brescia i la Universidad Pontificia de Salamanca, Madrid, 20-21 de maig de 1994.